

Memorabilia

Воспоминания

Вілен Горський

Дмитр Іванович Чижевський – фундатор історико-філософського українознавства

Dmitr Iwanowicz Czyżewskij – założyciel ukrainoznawstwa historyczno-filozoficznego

23 березня 2004 року виповнилось 110 років від дня народження визначного українського вченого, історика філософії та культури, славіста Дмитра Івановича Чижевського.

Уродженець півдня України (він народився в м. Олександрії, Херсонської губернії – нині Кіровоградської обл.) він пройшов складний життєвий і творчий шлях. Одержавши освіту в Санкт-Петербурзькому і Київському університетах, він з 1919 р. розпочинає викладацьку і наукову діяльність в Києві. На жаль, працювати на Батьківщині довелось не довго. Починаючи з 1921 року і до кінця життя (він помер 18 квітня 1977 року) Дм. Чижевський перебуває в еміграції. Це були роки, віддані вдосконаленню власного філософського рівня (у 1921–1924 р.р. він студіював філософію у Гайдельберзькому та Фрайбурзькому університетах під керівництвом К. Ясперса, Е. Гуссерля та М. Гайдеггера) та напруженій творчій праці у Празі (1924–1932 р.р.), Галле (1932–1945 р.р.), Гарварді (1949–1956 р.р.) й Гайдельберзі (з 1956 р. до кінця життя). Численні наукові праці його з питань історії, культури, літератури, філософії, західноєвропейських і, особливо, слов'янських народів, що виходили друком в Празі і Варшаві, Парижі і Галле, Нью-Йорку і Мюнхені здобули йому загальне визнання в колі чільних представників європейської гуманістики, передусім, в галузі славістичних досліджень.

Серед багатоманіття *сфер* гуманітарного знання, позначених суттєвим внеском, зробленим Д.Чижевським, поважне місце належить історії

філософії. Коло історико-філософських зацікавлень його – досить широке. Воно охоплює теми, починаючи з античної філософії й аж до німецької класичної філософії й німецької містики. Але тим осередком, навколо якого завжди центрувались історико-філософські дослідження вченого, безумовно, була історія філософії України. Саме в цю галузь історико-філософської науки зроблено чи не найвизначніший внесок Д.Чижевським, завдяки чому він справедливо може вважатись фундатором наукового історико-філософського українознавства.

Поодинокі публікації Кл.Ганкевкча, В. Шурата, що вийшли наприкінці XIX – на початку XX ст. [1] мали здебільшого ініціативний характер. Роль їх зумовлювалась не стільки отриманим результатом, скільки постановкою проблеми про доцільність, поряд з вивченням історії української мови, літератури, мистецтва тощо, спеціально досліджувати розвиток філософської думки України.

Але лише з появою наприкінці 20-х – на початку 30-х років перших узагальнюючих праць Д.Чижевського, передусім його широко відомих "Філософії на Україні" та "Нарисів з історії філософії на Україні" можемо говорити про обґрунтоване в них певне, достатньою мірою визначене загальне бачення історії української філософії, що відзначає реальний початок історико-філософського українознавства як самостійної галузі досліджень.

Сам дослідник досить обережно розцінював значення своєї праці, зауважуючи, "що історія філософії на Україні не є головною темою моїх студій, і що тому той матеріал, який я подаю, не може вважатись завершенням і викінченням наукової праці в цій галузі, а навпаки – скоріше має на меті пробудити цікавість і увагу до цієї галузі дослідження, що досі оминалася україністикою" [2]. Зауваження доречне, якщо зважати на подальшу, далеко неоднозначну долю сформульованої Д.Чижевським концепції історії філософії України. Обґрунтоване вченим бачення піддавалось і неправомірній догматизації – байдуже, чи то зі знаком "плюс" чи знаком "мінус". Адже й ті ідеологічні критики Чижевського, що навішували йому ярлик "українського буржуазного націоналіста" й виключали концепцію його зі сфери конструктивного аналізу взагалі, й ті, що перетворюють "Нарис..." на канонічний текст, де кожне слово сприймається як втілена абсолютна істина, робили і роблять одну справу. Вони вбивають живе вчення, втискаючи його в маніхейську по суті схему історії науки як арени вічної боротьби сил абсолютного Зла й Добра. На щастя, цим не вичерпується доля обґрунтованого Д.Чижевським бачення історії філософії України. До нього звертаються і понині не лише для прокльонів чи схилення як перед іконою, а й зі щирим бажанням вступити в діалог, творчу дискусію з тим, щоб, спираючись на зроблене вченим, рушити далі справу, започатковану ним.

В наш швидкоплинний час, коли впродовж життя одного покоління докорінно і не раз міняються засади пануючого світобачення, коли те, що вчора ще вважалось непохитною істиною, буквально на очах відходить в небуття, сам по собі факт, що вчення, обґрунтоване 70 років тому, спонукає сучасних дослідників звертатись до нього не лише заради пошани до історичної пам'ятки минулого, а для того, щоб вступити в діалог в ім'я подальшого прогресу науки, – чи не найяскравіше свідчення життєвості вчення.

Саме з огляду на це доцільно осмислити внесок, зроблений Д. Чижевським в історико-філософське українознавство.

Концептуальна позиція Д. Чижевського ґрунтується на виробленому ще за часів Просвітництва в західноєвропейській культурі погляду на філософію як тип науково-теоретичного знання, що будується відповідно до логіки наукового пізнання й фіксує здобутий результат у вигляді науково-філософських теорій, систем тощо. Такий погляд переважає в колі істориків філософії впродовж XIX ст., певною популярністю він користується й понині. В межах його формувалась і історико-філософська позиція Д. Чижевського. Адже не випадково обидві його узагальнюючі праці присвячені історії філософії "на" Україні, що передбачало погляд на Україну хіба що як на певний простір, в межах якого здійснюється розвиток єдиної, всесвітньої науково-філософської думки. Саме так і пояснює Д. Чижевський загальну логіку історико-філософського поступу: "Лінія філософського розвитку в різні епохи, так би мовити, проходить через різні нації. Іноді лінія філософського розвитку кілька разів повертається до тієї самої нації, іноді проходить через неї лише один раз. Таким чином окрема нація в певні моменти репрезентує історичну сучасність — іноді разом з іншими націями, а іноді і сама" [3].

Що стосується України, то їй, за оцінкою Д. Чижевського, "треба ще чекати на свого "великого філософа" [4]. Але, всупереч цьому, Д. Чижевський все ж таки прагне дати виразну характеристику "української психіки та особливостей української думки" й присвячує цьому спеціальний розділ у вступній частині "Нарисів...". Та й весь наступний за методологічними заувагами виклад дійсно ніяк не вкладається в постульованій ним же засаді "раціоналістичного", як називав його сам Чижевський, погляду на історію філософії. Це, безумовно, спричиняє до певної внутрішньої суперечливості, притаманної викладу історії філософії України Д. Чижевським. Але сказане ще не є оцінкою зробленого, оскільки внутрішньо суперечливі концепції в історії філософії, та й культури взагалі, мають далеко не однакову вартість.

Суперечливість, внутрішня неузгодженість позицій можуть бути на лідком недостатньо глибокого осмислення можливостей, закладених

вихідній концепції, нездатності вченого до кінця реалізувати ці можливості. Цінність такого типу теоретичних побудов, дійсно, не є високою.

Але є суперечливість іншого типу. Вона виступає наслідком здатності філософії розвиватись не лише до межі, яку встановлює пануюча культура, а й виходити за цю межу. Завдяки такій здатності філософія виявляється спроможною не лише здійснювати функцію самопізнання культури, а й виконувати роль засобу самокритики культури, усвідомлення нею власної обмеженості. Зрозуміло, за це філософ та його вчення змушені платити високу ціну. Для філософського вчення це обертається внутрішньою суперечливістю, а для філософа загрозою нерозуміння з боку носіїв культури, в межах якої він сам виріс, але зважився здійснити прорив кордонів культури, що зродила його. Такого типу вчення демонструють, якщо можна так мовити, "конструктивну суперечливість", оскільки стимулюють до зусиль по дальшому розвитку культури. Саме такого типу суперечливість притаманна, як на мене, історіософській концепції Д.Чижевського.

Відаючи данину погляду на історію філософії як науку, Д. Чижевський не випадково підкреслює, що історія філософії не є головною темою його студій. Він звертається до історико-філософської проблематики з позицій "історика духу", про що він неоднозначно заявляє. "Істориком духу", називає себе Чижевський в книзі, присвяченій Г. Сковороді. Вивчаючи в своїй докторській дисертації сприйняття Гегеля в Росії, розглядає власне дослідження як "необхідну передумову до нової побудови історії російського духу" [5]. В доповіді, читаній в Берлінському українському інституті в січні 1927 року Чижевський обґрунтовує актуальність вивчення фактів про вплив західноєвропейської філософії на культуру України XVII-XVIII ст., оскільки це дасть можливість "створити основи духовно-історичного опрацювання матеріалу", що "для розуміння східноєвропейської духовної історії надзвичайно важливо".

В цікавій статті, присвяченій визначному російському філософу С.Л. Франку, опублікованій в 1954 р., Д. Чижевський відзначав, що однією з переваг Франка як історика філософії та літератора було те, що "він вважає за потрібне виходити з аналізу духовного досвіду кожного мислителя... і прагне в результаті своїх аналізів прийти до розкриття "головної філософської інтуїції" (термін Бергсона) аналізованого автора" [6]. Якщо такий підхід застосувати до Чижевського, то, гадаю, можна сказати, що тією "філософською інтуїцією", яка об'єднувала найрізноманітніші дослідження вченого в різних сферах гуманітарного знання, було спрямування до вивчення історії духу слов'янських, передусім українського народу. Саме потреби пізнання національного духу спонукають Д.Чижевського звернутись до історії філософії. Передусім тому, що вона є *історією*, адже дух невід'ємний від історії. Не лише дух нації впливає на історію, а й на-

впаки — нація стає тим, чим вона є, за плином історичної драми національної долі.

В колі історичних дисциплін, посередництвом яких відтворюється духовне обличчя народу, особливе місце посідає саме історія *філософії*. Адже філософія завжди була тим типом духовної діяльності, що спрямований на з'ясування межових підстав людського життя, де з'ясовуються сенсубуттєві засади людського існування. Тому саме історія філософії виявляється чи не найбільш причетною до сфери, де відтворюється духовний розвиток історії народу, де реконструюється образ духу нації. Але звернення до історії філософії з огляду потреб відтворення історії духу народу зумовило необхідність вступити в суперечність з методологією історії філософської науки. В межах останньої дійсно про національні ознаки філософського вчення може йти хіба що зважаючи на зовнішні прикмети його — мова викладу, місце походження тощо. Але філософська наука не вичерпує собою зміст філософії в цілому. Це лише одна з модифікацій цієї специфічної сфери духовної діяльності, що аж ніяк не збігається цілком з наукою. Поряд з філософською наукою доцільно вести мову про філософську думку, яка являє сукупність ідей, що в тілі культури утворюють філософськи значимий шар культури. В даному разі не так вже важливо, де сформульована філософська ідея, — чи то в трактаті професійного філософа, чи в релігійній проповіді, чи в політичній декларації, чи в мистецькому творі. Суттєво, що вона, ця ідея, реально жила в тілі культури народу, впливаючи певним чином на зміст національного життя.

Саме такий підхід, як мені здається, й характерний для того напрямку в дослідженні історії філософії, який започатковує Д. Чижевський. Відкриваючи можливості для дослідження національної філософської культури, дослідник актуалізує суттєве методологічне питання про критерії, що визначають предмет і зміст національної, в даному разі, української філософії.

Звертаючись до цієї проблеми, Чижевський зазначав, що, зважаючи на складну історію України, ані мова, ані рівень національної свідомості, ні походження і територія, де протікала діяльність мислителя, — при всій важливості цих ознак, — не можуть вважатись ні необхідною, ні достатньою ознакою належності мислителя до української філософії.

За Д. Чижевським, вирішальним є відношення мислителя до української філософської традиції, а в глибинному аналізі — до української культури.

Але як окреслити і цю традицію і ті особливості, що визначають українську культуру?

Звертаючись до визначних представників цієї культури, передусім Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Юркевича, П. Куліша, Д. Чижевський висноує, що специфіку української філософської думки визначають властиві

тільки її представникам певні риси – емоціоналізм й пов'язаний з ним "кордоцентризм", ухил до духовного усамітнення й пов'язана з нею "плюралістична етика", обґрунтування ідеалу внутрішньої гармонії, емоційне забарвлення тощо.

Складність такого шляху полягає в намаганні визначити специфіку української філософії через якусь певну тему, ідею, яка відображає особливості саме українського національного характеру. Полемізуючи з цією позицією, відомий канадський дослідник Т.Закидальський, як на мене, має рацію, коли не поділяє думки, "щоби якась одна тема, ідея чи течія представляла всю філософську творчість певної нації, навіть якщо б ця ідея становила оригінальний унесок у світову науку".

Резюмуючи він висновує: "З цієї дискусії випливає, що ні своєрідний унесок у світову філософію, ні унікальний характер не є передумовами національної філософії. Національна думка – це набір ідей, шкіл, течій, що постали серед цієї нації. Вони не мусять творити і звичайно не творять якоїсь логічно об'єднаної системи, або навіть комплексу, що піддається простому описові. Ціль історії філософії як науки дати загальний опис розвитку національної думки, не заперечуючи її багатогранність і не поминаючи жодних утверджених течій. Кожна національна філософія – унікальна, але не тому, що вона має якісь неповторні якості або їх неповторний комплекс, а просто тому, що вона твір унікальної нації, краю, доби" [7].

В цілому, позиція Т.Закидальського не викликає у мене заперечень. І все ж, як на мене, потребують певних уточнень ті конструктивні висновки щодо предмету української філософії, які робить на цій підставі автор.

Він має рацію, стверджуючи, що, ніяких абсолютно специфічних рис національного характеру чи філософії не існує. Так, абсолютно специфічних рис, мабуть, дійсно нема. Принаймні не до них зводиться специфіка національної філософії. Але чи є це достатньою підставою, щоб заперечувати відносно, релятивну специфічність національної філософії?

"Кордоцентризм" філософських шукань, емоційність, іронічне ставлення та інші риси, які відзначає Д.Чижевський, не є абсолютною приналежністю української нації. Не менш "кордоцентричною" є, скажімо, німецька містика, а італійці, мабуть, не менш емоційна нація, ніж українці. Але національна специфіка характеру філософії все ж таки існує, кожного разу виявляючись по-різному, залежно від тієї національної культури, з якою вона співставляється.

Своєрідність українського характеру по-різному виявиться у діяча, що творив в колі, скажімо, російської культури, як, наприклад, Гоголь, і у країнця, який діяв в італійській культурі, як, скажімо, Юрій Дрогобич. Але і в першому, і другому випадку вона тим чи іншим чином заявить про себе, накладаючи відбиток на результати його творчості. І з'ясування специфіки

цього відбитку теж входить в коло завдань історика української філософії. На жаль, в часи Д. Чижевського реальний стан науки не дозволяв реалізувати це завдання повною мірою. Тому такий обережний Д.Чижевський, коли, торкаючись цієї теми, повсякчас підкреслює "провізоричний", "тимчасовий" характер його висновків, які "можливо будуть виправлені і скореговані дальшими дослідженнями" [8].

Але суттєво, що він визначає шлях для такого дослідження – це він робить і тоді, коли закликає виходити під час історико-філософського аналізу з урахування "духовного досвіду" [9] мислителя. суттєвою складовою частиною якого є риси, зумовлені характером нації, до якої належав він. В цьому ж сенсі слід сприймати його застереження про непридатність методу "імпресіоністських характеристик" поняття національного характеру, "в яке кожен автор вкладає із своєї власної думки або найцінніші, або найогідніші риси" [10].

Та на жаль, понині ані у нас в Україні, ані за межами її цей заклик так і лишається нереалізованим до кінця.

Тому резюмуючи, слід підкреслити, що нам належить ще здійснити велику роботу, щоб реалізувати той могутній стимул, який дав історико-філософському українознавству Д. Чижевський.

Примітки

1. Див.; СІ. Gankiewitch. Grundzuge der slavischen Philosophie. 1-е вид. Краків, 1869; 2-е вид. Ряшів, 1873; В.Щурат. Українські джерела до історії філософії - Львів, 1908.
2. Д. Чижевський Нариси з історії філософії на Україні. Нью-Йорк, 1991, С.5.
3. Там само. С. 11,
4. Там само. С. 13.
5. Д. Чижевський Гегель в Росии. Париж, 1939, С. 5.
6. Д. Чижевський С. Л.Франк як історик філософії і літератури. // "Філософські і соціологічна думка", 1990, N 11, С. 37.
7. Закидальський Тарас. Досліди в діаспорі над історією української філософії. // "Філософська і соціологічна думка" 1993, N 4. С. 95.
8. Д. Чижевський Нариси з історії філософії на Україні. С. 15.
9. Д. Чижевський Д. С. Л.Франк як історик філософії і літератури. С. 37,
10. Там само. С. 43.